

Menneskers veje – kulturhistoriske essays i 100-året for Kalundborg Museum

Kalundborg Museum 2013

Redaktion: L. Pedersen

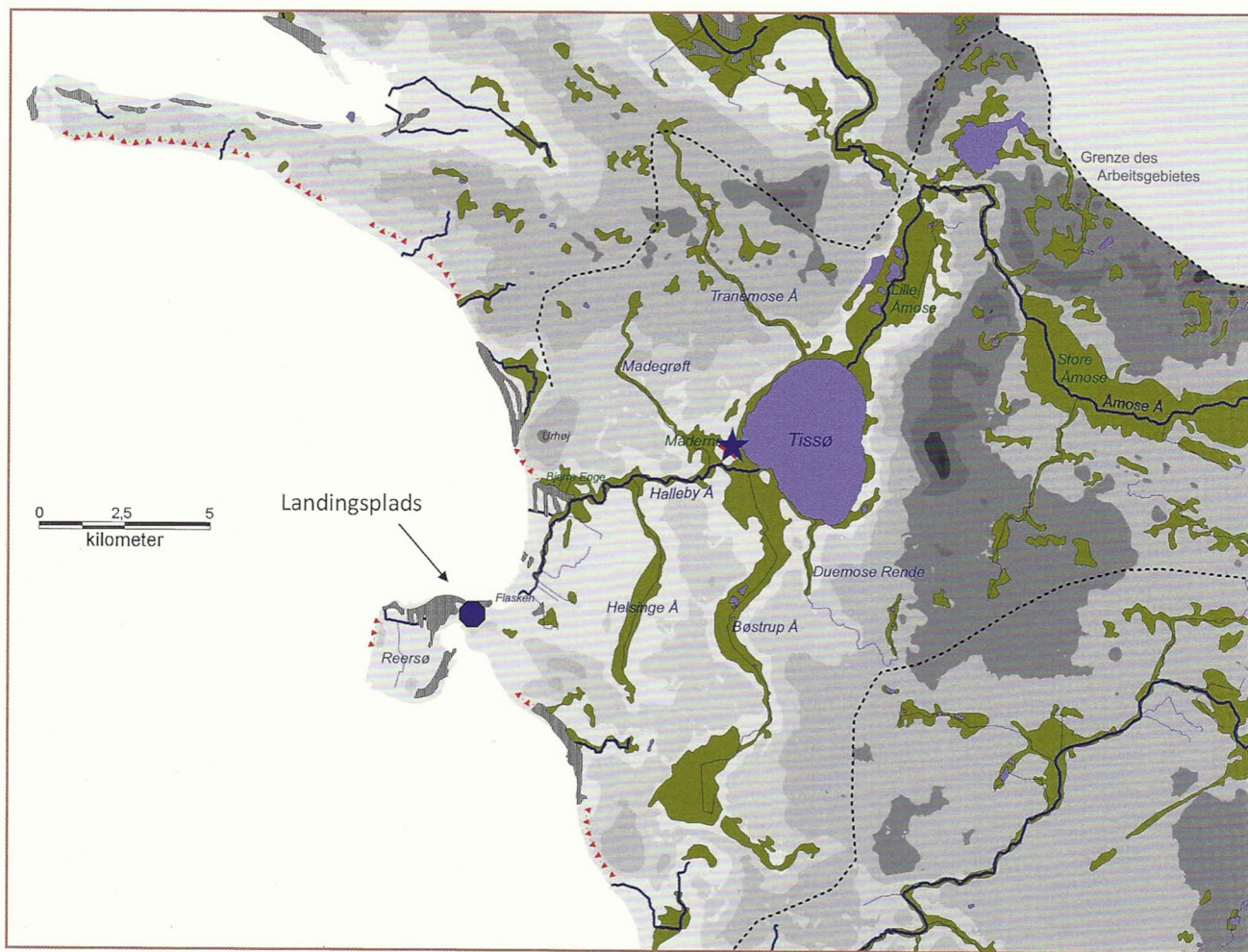

Fig. 1. Topografisk kort over området omkring Reersø og Tissø. Den nye landingsplads ved Hals er angivet med blå prik, Tissøpladsen med blå stjerne. (Kort efter Schülke 2007)

Vikingetidens kongsgård ved Tissø

Kult-, samlings- og markedsplads gennem 500 år

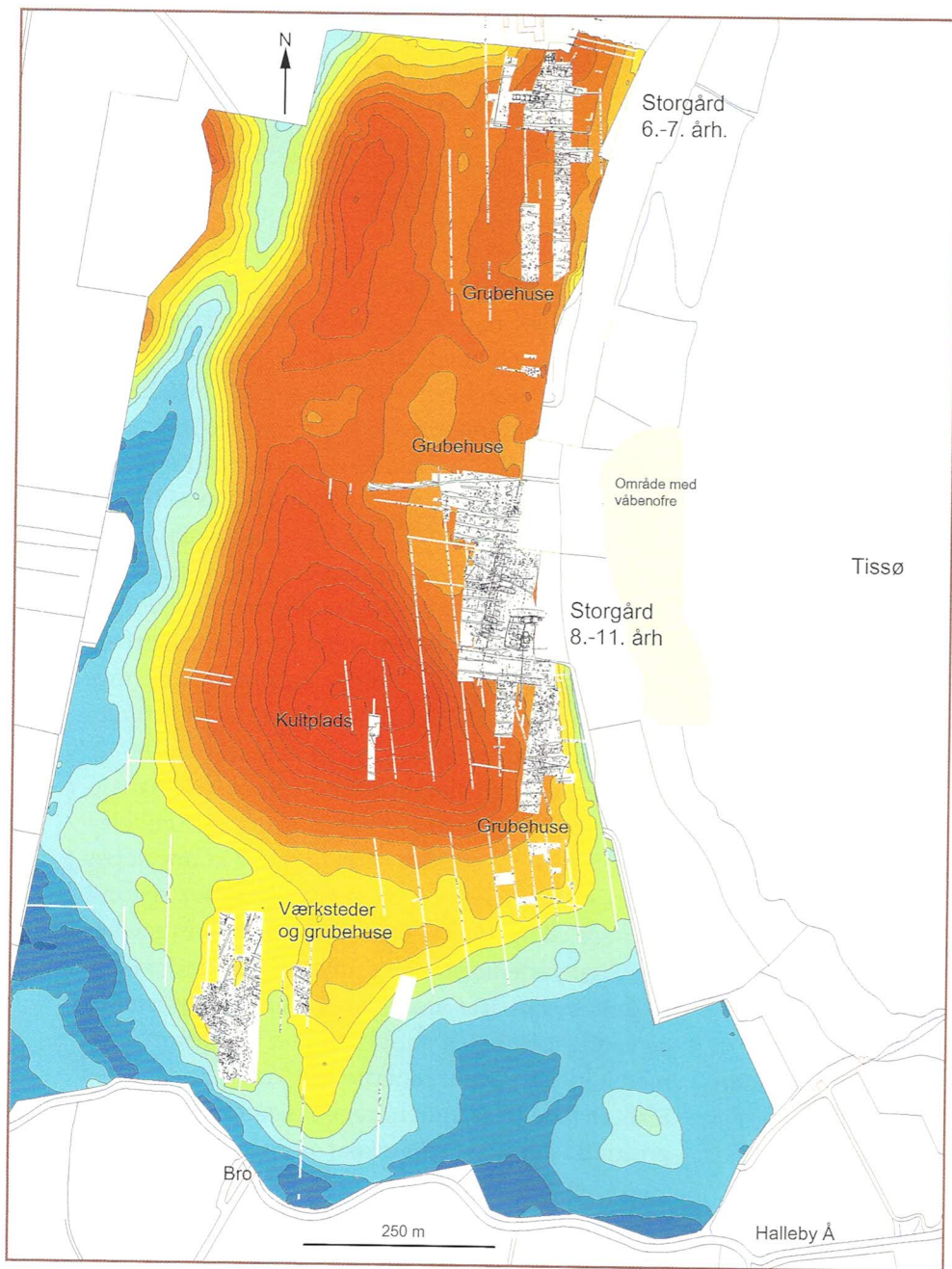
Lars Jørgensen

I årene 1995-2003 og 2011-13 gennemførte Nationalmuseet og Kalundborg Museum omfattende arkæologiske udgravninger i området ved Tissøs vestlige bred umiddelbart nord for Halleby Å. Resultatet af de arkæologiske undersøgelser er blevet det hidtil største bebyggelseskompleks fra yngre jernalder og vikingetid i Skandinavien. På et 50 hektar stort område lå her gennem 500 år, fra ca. 550-1050 e.Kr., en af Nordens rigeste bebyggelser – en residens tilhørende en af periodens småkonger. To kongelige residenser, flere hundrede nedgravede grubehuse, guld- og sølvskatte samt over 10.000 metalfund vidner om en helt enestående bebyggelse. Den store bebyggelse ved Tissø er et af de vigtigste arkæologiske fund fra de seneste 30 år i Skandinavien. En række ældre fund fra selve Tissø i form af sværd, økser og lanser samt flere smykker fra især vikingetiden fremkom i 1800- og 1900-tallet. Her viser søens navn Tissø, som egentlig betyder guden Tyr's sø, at der blandt andet kan være tale om ofringer til vikingernes krigsgud Tyr. Vi må heller ikke glemme, at bopladsen også har leveret Danmarks største guldfund fra vikingetiden, den store halsring på 2 kg, som blev fundet i 1977 på Kalmergårdens jord.

Et forhold, som gør arkæologien ekstra spændende, er, at der hele tiden dukker nye fund op. De arkæo-

logiske kilder vokser hele tiden – enten ved nye fund eller nye analyser af eksisterende fund. Kort efter at vi i 2003 havde afsluttet de sidste udgravninger ved Tissø, lokaliserede nogle af områdets trofaste metaldetektorfolk, René Larsen, Ib Larsen og Flemming Nielsen fra Reersø, en ny, spændende boplads ved Hals lige syd for munden af Halleby Å (fig. 1). Pladsen er omhyggeligt placeret i læ for vestenvinden inde bag Reersø. Bebyggelsen var mål for en mindre arkæologisk udgravning i 2012. Flere grubehuse og en formodet rituel offergrube blev konstateret. De foreløbige kulstof 14-dateringer er fra det 8.-10. årh., og de fine metaldetektorfund vidner om aktiviteter i det 7.-10. årh. Der er her sandsynligvis tale om en større havneplads, hvor større skibe kunne lægge ind og eventuelt omlade deres last, som i mindre både herefter kunne sejles videre op ad Halleby Å og ind til Tissø. Den nyfundne plads på kysten viser, at den vigtige bebyggelse ved Tissø rådede over en samtidig havn ved udløbet af Hallebyåen. Her kunne også flådestyrker samles og vedligeholdes, og handelsmænd kunne anløbe med henblik på markederne ved Tissø. Havnen ved Hals er med til at understrege Tissøbebyggelsens position i det vestsjællandske område.

Tager vi nu sejlturen op ad Halleby Å og ind til Tissø, så krydser vi flere vadesteder i åen på den ca. 7

km lange strækning. Ved et par af vadestederne er der fundet våben og genstande fra den tidlige middelalder, som vidner om sammenstød i urolige perioder. Det sidste vadested findes lige inden selve Tissø, hvor landevejen mellem Store Fuglede og Bakkendrup krydser Halleby Å. På et tidspunkt i 900-tallet afløste en solid træbro de ældre vad, men den stod kun til vikingernes bebyggelse forsvandt engang i 1000-tallet. I middelalderen afløstes broen igen af simple vadesteder (Pedersen 2001).

Storgårdene og samlingspladsen

Ved broen over Halleby Å lå den store markedsplads, hvor talrige håndværkere og handelsfolk falbød deres

Fig. 2. Højdekurvekort med de arkæologiske udgravninger og fundpladser ved vestbredden af Tissø. De blå arealer var i vikingetiden dækket af vand, og bebyggelsen lå på en ø, hvortil adgangsvejene over land var overgangen over Halleby Å i syd og ved Bulbrogård i nord. På det højeste punkt i området er der påvist en mulig offerplads. Ækvidistance: 0,5 m.

Fig. 3. Den ældste residens fra det 6.-7. årh. ved Bulbrogård. Udgravninger i 2012-13 påviste, at en yngre fase af anlægget fra sandsynligvis det 7. årh. var opført lidt forskudt mod nordøst. En stor hal og en mindre bygning blev fundet ved denne udgravning.

varer i markedsperioderne. Markedspladsen udgjorde kun den sydligste del af det 50 hektar store bebyggelsesområde, som strakte sig mere end 1,5 km langs søbredden mod nord (fig. 2). Det er på dette område, at arkæologerne foretog udgravningerne i årene 1995-2003 og nu igen i 2012-13. Her blev der afdækket og undersøgt ca. 100.000 m² af det rige bebyggelsesområde ved Tissø. Udgravningerne resulterede i påvisningen af de to formodede kongsgårde med tilhørende samlings- og markedspladsområder. Den ældste af residenserne lå i bebyggelsens nordligste del ved Bulbrogård (fig. 3) (jf. Bican 2010). Gården er opført i midten af 500-tallet, og den omfatter et indhegnet areal på ca. 10.000 m², hvilket er tre gange større end almin-

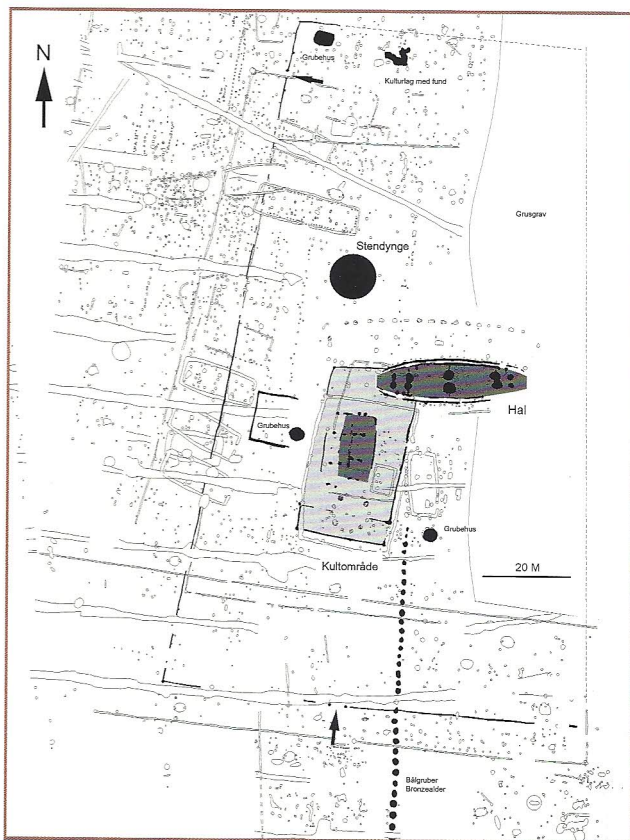

Fig. 4. Kongsgården på Fugledegård i fase 2 fra det 8. og 9. årh. Gårdarealet omfatter ca. 15.000 m², hvoraf dele mod øst desværre er bortgravet ved moderne grustagning. I sydhegnet ses en ca. 4 meter bred port. En række grube-huse og en smedje er de eneste øvrige bygninger ud over hallen og den lille indhegnede kultbygning. Storgården domineres helt af bygninger og anlæg med relation til førkristen kultaktivitet, og fraværet af økonomibygninger er bemærkelsesværdigt. Tre af grubehusene rummer fund, som tyder på, at de også har haft mere rituelle funktioner. Rækken af gruber, der løber mod syd, tilhører en meget ældre kultplads fra den yngre bronzealder.

delige landbrugsgårde fra denne periode i Danmark. Hovedbygningen er næsten 40 meter lang og usædvanlig kraftigt bygget, og flere af husets tagbærende egestolper havde en diameter på over 1 meter. Der har været brugt egetræer med en alder på omkring 200 år eller mere. Et ca. 23 meter langt hus af samme type som hovedbygningen og et mindre hus er opført omkring en mindre indhegning på gårdspladsen. De to store huse var nedbrændte, og det betyder, at store mængder af væggenes brændte lerklining var bevaret. Lerklining viste tydelige spor af hvidtekalk, og de imponerende bygninger har uden tvivl lyst op i landskabet. Stormandens gård kunne ses fra den modsatte side af søen. De få, men fine fund omfatter bl.a. to guldhængesmykker med indlagte granater, en guldperle og fæstebeslag fra tveæggede sværd. De to store huse viser tydelige spor efter brand, og alt tyder på, at gården nedbrændte totalt engang i det 7. årh. En ny gård med to velproportionerede bygninger blev opført på stedet, men nu forskudt lidt mod nordøst. Den nye gård blev udgravet i 2012-13, og det kunne konstateres, at den også var nedbrændt. Der kan tænkes flere scenarier i forbindelse med nedbrændingerne af bygningerne. Måske lå der stridigheder bag et ejerskifte, som medførte en nedbrænding. Eller måske foregik der blot en form for rituel ødelæggelse af den gamle storgård i forbindelse med dens nedlæggelse.

Årsagen til nedbrændingen og fraflytningen af gården ved Bulbrogård er endnu uafklaret, men vi kan konstatere, at en ny residens opførtes umiddelbart efter på Fugledegård ca. 600 meter sydligere (fig. 4). De tidligste kulstof 14-dateringer af

Fugledegård-storgården ligger omkring år 700, og den nedlægges først i første halvdel af det 11. årh. Et enkelt såkaldt grubehus i bebyggelsens sydlige værkstedsområde på Kalmegården har endda en datering til slutningen af 1000-tallet, og vi kan konstatere, at markedspladsen ved Halleby Å stadig var i brug, efter at residensen på Fugledegård var fraflyttet kort før 1050.

Flere tusinde metalgenstande fra gården på Fugledegård vidner om ejernes høje position (fig. 5). Der er en høj andel af fortinnede og forgyldte smykker og beslag af bronze og sølv i forhold til andre bebyggelser fra samme periode i Danmark. Prestigebetonede genstande optræder generelt hyppigere på den kongelige residens. Skår af frankiske drikkeglas findes således koncentreret her. Der er også fundet flere sværdfæsteknapper og andre beslag fra sværd. De fleste af de ca. 100 våben og våbendele fra bebyggelsesområdet ved Tissø er fundet på kongsgården, hvis velhavermiljø yderligere understreges af fund af rytterudstyr som bidsler og sporer samt jagtudstyr i form af pilespidser og knogler fra typiske jagthunde. Flere genstande fra det nuværende Tyskland og England/Irland i form af fine sværdbæltebeslag af forgyldt sølv, smykker og mønter peger endvidere på, at ejerne havde kontakter til fjerntliggende områder som Tyskland og England.

I sin mere end 300-årige levetid har den yngre kongsgård naturligvis gennemgået talrige ændringer, og vi kan følge udviklingen med hensyn til størrelse, struktur og bygninger i fire hovedfaser (fig. 6.A-D). De to første hovedfaser, 1-2, som dæk-

Fig. 5. Et lille udvalg af de fine smykker fra det 6.-8. årh. fra bebyggelsesområdet. (Foto: John Lee/Nationalmuseet)

ker det 8.-9. årh., viser et anlæg, som gradvist vokser i omfang, både med hensyn til areal og antallet af bygninger. En monumental hal på ca. 350 m² danner centrum i anlægget (jf. fig. 4). I hallens østlige del er der fundet skår fra drikkeglas, en stem-

meskrue til en lyre, en nyslået frisisk mønt (sceatta) fra det sene 7. årh. og enkelte andre metalgenstande. Blandt en hel del dyreknogler optræder blandt andet "aristokratiske" fugle som havørn og skestork. Den vestlige halvdel af hallen er derimod stort set blottet for fund på nær bl.a. fragmenter af et fad af kobberlegering. Denne meget karakteristiske

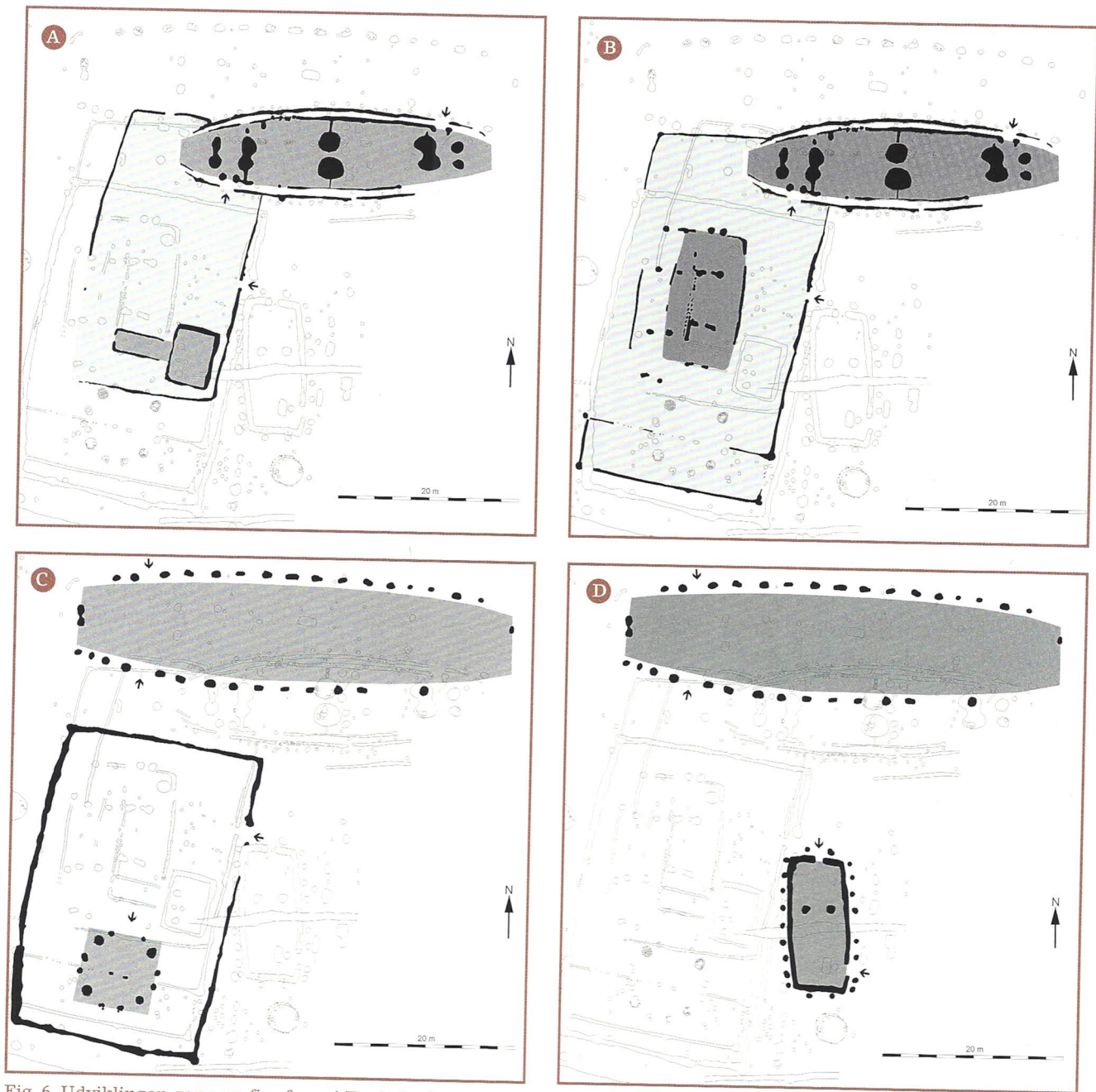

Fig. 6. Udviklingen gennem fire faser i Fugledegårds hal-
 område fra ca. 700 til 1000 e.Kr. Sandsynligvis sent
 i slutningen af det 10. årh. (D) forsvinder det

indhegnede særømråde. Fase 1: 8. årh. (A). Fase 2:
 8.-9. årh. (B). Fase 3: 9.-10. årh. (C). Fase 4:
 10.-11. årh. (D).

fundfordeling viser, at de repræsentative aktiviteter som gæstebud og rituelle måltider fandt sted i den østlige del, mens den vestlige del sandsynligvis var et privat område. I tilknytning til hallen findes et mindre indhegnet område, der efter anlæggelsen gennemgår en større ombygning (fig. 7). Igennem hele forløbet ligger et mindre hus i indhegningen. Kombinationen af hal og indhegning ses op gennem fase 1-3, mens der til gengæld ses et varierende antal bygninger på det øvrige gårdområde.

Tissø – et førkristent kultsted

I tilknytning til halområdet findes der en række anlæg, hvis funktion sandsynligvis skal ses i forbindelse med rituelle funktioner tilknyttet hal og særindhegningen. Umiddelbart nordvest for hallen lå en stor stendynge med adskillige kubikmeter sten (jf. fig. 4). Der var ingen fund mellem stenene og ingen spor af trækul eller sod, som umiddelbart kunne tyde på almindelige kogesten fra tilberedning af mad. Tilsvarende stort set fundtomme dynger af sten er også konstateret på storgårde ved Lejre og Järrestad i Sydsverige (Christensen 2008; Söderberg 2005).

Endnu et interessant område blev opdaget i gårdens nordligste del, hvor der lå et grubehus. Øst for dette lå gårdens smedje og ved siden af denne blev der fundet tykke aflejringer med kulturlag indeholdende dyreknogler, trækul og genstande i form af bl.a. nye ildstål, segl og andet værktøj. Der er tydeligvis ikke tale om almindeligt kulturaffald, og aflejringerne synes at være et resultat af en bevidst deponering. Ses der på billedet af kongsgården i fase 2, så er det slående, at hele dens areal optages

af anlæg og bygninger, der stort set alle synes at afspejle førkristne kultritualer (jf. fig. 4). Der er ingen økonomibygninger, medmindre de da lå i gårdens desværre bortgravede østlige del. Selv de tre grubehuse synes at have fungeret som rituelle anlæg vurderet på baggrund af de specielle fund her (Thomsen 2009). Meget peger på, at gården ikke fungerede som en egentlig gård med landbrugsproduktion, men at fødevarer og andre fornødenheder blev bragt til anlægget.

I de yngre faser 3-4 fra det 10.-11. årh. når komplekset sit højdepunkt med et indhegnet areal på mindst 25.000 m². En ny og betydeligt større hal afløser den ældre. Gulvarealet har sandsynligvis været ca. 500 m² (jf. fig. 6.C-D). I dens forgænger dannede fem par kraftige stolper husets tagbærende konstruktion, men denne nedgravede bærende konstruktion ses ikke i den nye bygning. Der er ikke påvist spor efter tagbærende stolper, og de bevarede stolpehuller synes at repræsentere nedgravningerne til husets skråtstillede støttestolper. Spor efter vægge og døre mangler imidlertid på nær et par gavlstolper. Dette kunne tyde på, at både væggene og de tagbærende stolper ikke var dybt funderede og desværre er bortpløjede i dag. Mængder af store sten blev fundet i grusgraven umiddelbart øst for hallen, og de var fjernet fra dette område i forbindelse med pløjningen. Der kan meget vel være tale om fundamentsten/syldsten fra hallens vægge.

Den monumentale hal var naturligvis kongsgårdens repræsentative bygning, men det tilhørende særrområde med den enlige bygning har uden tvivl

Fig. 7. Det centrale område på storgården på Fugledegård. Hallernes buede væggrofter ses til venstre. Under afdækning til højre er hegnsgrofterne omkring det lille kultområde, som er bygget sammen med hallens vægge. (Foto: Lars Jørgensen/Nationalmuseet)

haft en speciel funktion. En fosfatanalyse foretaget inden udgravningen viste en forhøjet koncentration netop i dette område, hvilket indikerer et opløjet knoglemateriale. Inden for gårdområdet er der fundet mange amuletter og smykker med motiver fra den nordiske mytologi: torshammere, hængesmykker

med valkyrier og dragtnåle med mulige Odin-fremstillinger (fig. 8-10). Der er forholdsvis få fund fra området, hvilket tyder på en lav aktivitet med hensyn til genstandshåndtering. Det samme forhold gælder i øvrigt også hallerne. Bygningerne er endvidere velbyggede og af en kraftigere konstruktion end gårdens øvrige bygninger. I de to ældste faser var der endvidere direkte adgang fra vestenden af hallerne og ud til særområdet (jf. fig. 6.A-B). Først i fase 3 frigøres indhegningen fra hallen.

Ud over offerfundene i søen og ikke mindst søens navn så er der endnu et element, som er med til at underbygge det kultiske aspekt i forbindelse med Tissøkomplekset. På områdets højeste punkt tæt ved det nuværende besøgscenter på Fugledegård er der undersøgt sænkninger med tykke lag af knogleaffald og brændte sten (fig. 11). En nordisk Hedebymønt fra ca. 825 og skålformede dragtspænder fra lagene peger på en datering til 9.-10. årh. I samme område er der fundet en del brudsølv, tyske (karolingiske) mønter og smykker, enkelte pilespidser og brændte sten. Der findes spredte stolpehuller i området, men ingen spor af en fast bebyggelse. Området blev undersøgt i 2011, og der fremkom et system af lertagningsgruber, hvor man hentede leret til brug ved opførelsen af storgårdens monumentale bygninger (Bican 2012). I samme område indikerer de tydelige levn fra rituelle måltider blandet med de ovennævnte ofrede sølvgenstande, smykker, glasperler og endda enkelte knogler fra mennesker, at de store byggearbejder blev ledsaget af en række ritualer. Helt nye aspekter af vikingetidens religion begynder arkæologisk at tone frem. Bakken rummede sandsynligvis en åben offerplads, som findes beskrevet i flere af de historiske kilder (jf. Olsen 1966, 111).

Arkæologiens evne til at producere nye fund understreges også af, at der på det tilhørende markedspladsområde nord for Halleby Å i 2012 blev undersøgt en brønd, hvis indhold af især kranier

Fig. 8. Sølvhængesmykke med fremstilling af gudinden Freja til venstre og to med Odins kvindelige hjælpere. Freja er vist i færd med at vride sine fletninger. Den romerske gudinde Venus findes afbildet på tilsvarende vis, hvor hun vrider sit våde hår efter fødslen fra havet. Dele af den nordiske førkristne gudeverden har tydeligvis sin oprindelse i Middelhavslanternes klassiske gudeverdener. (Foto: Nationalmuseet)

og lemmeknogler fra adskillige dyr i form af heste, tyre, køer, svin, hunde, geder m.v. kunne tyde på en funktion som offeranlæg i forbindelse med rituelle måltider i det 8.-10. årh. Brøndens langstrakte lagsekvens og de seneste kulstof 14-dateringer viser, at ofringerne er foregået over en lang periode, og den har aldrig fungeret som en traditionel brønd. De talrige rester af dyr har naturligvis forhindret dette.

Fig. 9. Små amuletter i form af torshammere af jern, bronze og forgyldt sølv. Desuden ses et miniatüresværd, som repræsenterer krigsguden Tir eller Tyr, der i øvrigt også har givet navn til søen (Tissø = Tirs sø). Der ses også en lille lanse, som repræsenterer Odins hellige lanse, Gungner. (Foto: John Lee/Nationalmuseet)

Lægger vi de ovennævnte elementer sammen, så tegner der sig efterhånden et spændende billede af et storgårdskompleks, hvortil der var tilknyttet en række hedenske kultsteder og religiøse aktiviteter (fig. 12):

- Stormandsresidens med indhegnet kultbygning. Et muligt offerområde ved smedjen og grubehuse med mulige offerfund. Den store stendynge afspejler muligvis ølbrygning og/eller madlavning i forbindelse med de rituelle måltider (blot).
- Kultområde på bakketop med spor efter rituelle måltider og ofring af genstande i forbindelse med byggeaktiviteter.
- Ofringer af våben, smykker og redskaber i Tissø.
- Rituel brønd på markedspladsen med ofring af dele af dyr.

- Ofringer af våben og værktøjskiste i Halleby Å.
- Mulige hesteofringer i moseområdet Maderne.

De mange års arkæologiske undersøgelser i området ved Tissø giver os således i dag et billede af vikingetidens samfund, som specielt på det religiøse område rummer meget nyt. Vigtige religiøse handlinger fandt sted i forbindelse med den kongelige residens, og i perioder samledes en stor del af områdets befolkning på pladsen ved afholdelsen af disse ritualer. Områdets småkonge forestod tydeligvis disse vigtige handlinger, som ikke kun fandt sted på en enkelt plads eller bygning. Et større system af offerpladser og kultbygninger indgik i den førkristne religion. Ved Tissø kan der meget vel ligge flere pladser, som endnu ikke er fundet. En plads som Tissø viser spændvidden med hensyn til kultpladsernes rumlige placering og deres karakter. Dette skyldes primært pladsens umiddelbare tilgængelighed rent arkæologisk i kombination med omfanget af de arkæologiske udgravninger.

Jagten på vikingernes kult

Både arkæologer og historikere har længe været på jagt efter specielt vikingetidens hedenske kultsteder og kultbygninger, som findes omtalt i sagaer, eddadigte og tidlige historiske kilder fra middelalderen. De rummer ofte en broget samling af beskrivelser med referencer til den førkristne religions offersteder, offerskikke og øvrige elementer. Ofte har disse beskrivelser været udgangspunktet, når man forsøgte at tolke mere eller mindre fantasifulde arkæologiske bygningsrester og anlæg. Den svenske arkæolog Sune Lindqvists udgravninger i og under Uppsala Kirke i 1926 resulterede således i fremlæggelsen af rekonstruktionsforslag af det "hedenske" tempel i Uppsala, som Adam af Bremen beskrev ca. 1072 i "Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum" (Lindqvist 1929; Nordahl 1996). I dag ved vi, at Lindqvists udgravning måske nok nærmere viste sporene efter stilladskonstruktioner i forbindelse med byggearbejder under kirkens opførelse.

Arkæologien havde imidlertid meget svært ved at fremlægge overbevisende dokumentation i form af fund og især anlægsstrukturer, som kunne underbygge og bekræfte de informationer, som de tidlige skriftlige kilder nævnte. I sin banebrydende afhandling fra 1966, "Hørg, Hov og Kirke", tog Olaf Olsen hele det brogede problemkompleks op til en kritisk revurdering. Kildernes udsagn blev samlet og systematiseret med henblik på en vurdering i sammenhæng med det kendte arkæologiske materiale. Olaf Olsens primære intention var at belyse muligheden for kultkontinuitet fra førkristen til kristen tid – fra den hedenske kultplads til den

Fig. 10. To dragtnåle med hjelmklædte mandshoveder. På den ene ses små fuglehoveder afslutte hjelmens horn. Der kan meget vel være tale om fremstillinger af guden Odin, og fuglehovederne kunne være hans hjælpeånder, ravnene Hugin og Munin. (Foto: Nationalmuseet)

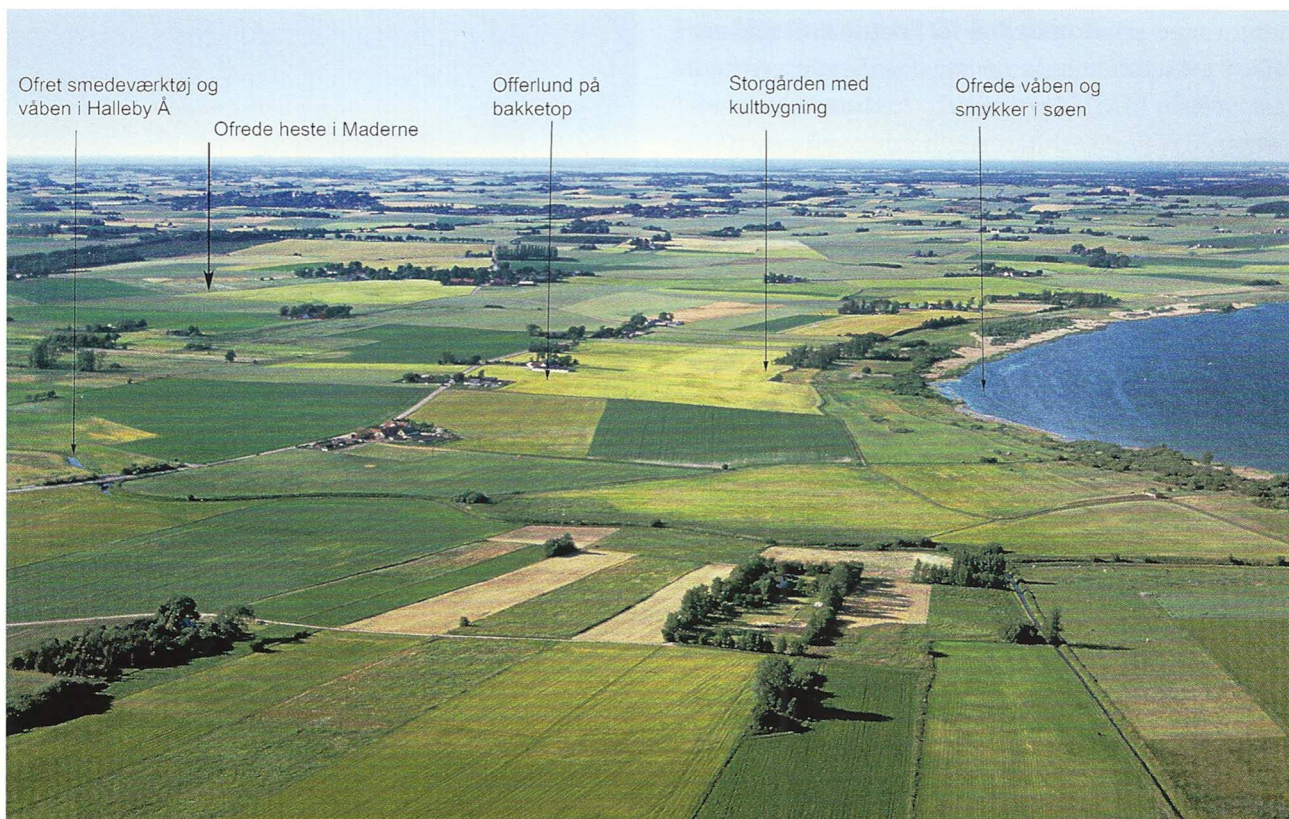
kristne kirke. Olaf Olsen tog i sit arbejde dog hele komplekset op til revurdering og eftergik kildekritisk de hidtil postulerede førkristne kultpladser. Olsens gennemgang og analyse står endnu som den bedste indgang til de skriftlige kilder omhandlende dette problemkompleks i Skandinavien. Hans sammenligning af de skriftlige kilders vidnesbyrd

Fig. 11. Medlemmer af Kalundborg Arkæologiforening er i færd med at udgrave dele af en hedensk offerplads på bakketoppen ved Fugledegård i 1995. (Foto: Lars Jørgensen/Nationalmuseet)

i deres beskrivelser af de førkristne *horgr*, *hov* og *blot* med de arkæologiske fund var banebrydende. Olsens konklusion var, at med få undtagelser som bl.a. anlæggene på Trelleborg så fandtes der ingen anlæg eller strukturer, som kunne identificeres med kildernes betegnelser. Arkæologien var simpelthen ikke klar til at levere strukturer af denne type. Olsen var imidlertid helt bevidst om, at skulle kildernes udsagn af- eller bekræftes, så var det via

arkæologien og nye udgravninger (Olsen 1966). De seneste 20 år har arkæologiske udgravninger flere steder i Skandinavien bekræftet Olaf Olsen i hans antagelse, at det er arkæologien, som skal levere beviserne. Nye, omfattende udgravninger og fund betyder, at vi i dag kan begynde at få form og indhold på kildernes *horgr*, *hov* og *blot*. Olsen konstaterede i sin undersøgelse, at de skriftlige kilders udsagn og beskrivelse af disse hovedelementer i den førkristne religion, kaldet *forn sidr*, var uhyre heterogen og mangearartet. I en kilde blev en *horgr* (offer- og kultsted) beskrevet som værende en

tømret bygning, mens den i en anden kilde fremstod som en offerplads beliggende i naturen. Dette medførte naturligvis, at kildernes udsagnsværdi og troværdighed blev draget i tvivl af mange forskere. I dag viser de arkæologiske udgravninger imidlertid, at variationen inden for den førkristne religion virkelig var reel og meget stor. Kultpladserne fremtræder uhyre heterogene, og store, centrale pladser synes ikke kun at have tilknyttet en enkelt kult- eller offerplads, men et system af samtidige pladser – både i form af bygninger og åbne pladser beliggende i det omgivende landskab.

Fig. 12. Tissø. Luftfoto med bebyggelsesområdet ved Tissø. Placeringen af storgården og de forskellige kultpladser i landskabet er angivet (på fotoet). Flere af pladserne var i funktion samtidig, men blev måske anvendt på forskellige tidspunkter eller ved forskellige rituelle handlinger. (Foto: Per Poulsen/Nationalmuseet)

Ved en tolkning af disse residenser omfattende et centralt kompleks bestående af en stor hovedbygning og et mindre hus, evt. beliggende i en mindre indhegning, er det værd at vende tilbage til Olaf Olsens afhandling fra 1966, "Hørg, Hov og Kirke". Her gennemgås specielt sagaernes og eddadigtningens beskrivelser af hovet og hørgen – to centrale ele-

menter med relation til den førkristne kult (Olsen 1966, 83 ff.). Sammenfatter vi i dag de mangeartede beskrivelser af vikingetidens førkristne kuldelementer i lyset af resultaterne fra de ovennævnte arkæologiske udgravninger af bygningsanlæg med formodede overregionale kultfunktioner, så er det nærliggende at tolke billedet fra de undersøgte stormandssæder med den store hovedbygning og den tilhørende mindre bygning som den "højtømrede hov og hørg", som omtales i eddadigtene. I 'Völuspá', vers 7 i Codex regius-udgaven, berettes der om aserne, der mødtes på Idasletten, at de *hörg ok hov hátimbruðu* – de højt optømrede hørg og hov (Olsen 1966, 92). Også i 'Grímnismál', strofe 16, nævnes det at Njord på Nóatún råder over *hátimbruðum hörgi* – højtømrede høрге (Olsen 1966, 92). De tidlige nordiske kilder omtaler således tydeligt sakrale bygninger, som åbenbart faldt uden for datidens øvrige huskonstruktioner. Til gengæld bliver forvirringen forstærket ved, at de tidlige kilder også bruger begrebet *hörg* eller *horgr* om kultsteder liggende i det fri. Det er her kun naturligt, at kildernes tilsyneladende begrebsforvirring har rejst spørgsmål om deres troværdighed. Det arkæologiske billede af de førkristne kuldelementer på og omkring eksempelvis kongsgården ved Tissø viser imidlertid, at den store variation, som de tidlige skriftlige kilder angiver, at der fandtes inden for kultpladserne og kultanlæg, faktisk udtrykker et reelt billede.

I dag kan arkæologien dokumentere et meget varieret billede af den førkristne kult, som det kan være vanskeligt at koble eller identificere med eksakte ritualer, begreber og ikke mindst disse ele-

Fig. 13. Hængekors af bly fra tiden omkring år 1000 fra værkstedsområdet på Kalmergården. Muligvis er der tale om en model til fremstilling af støbeforme. På pladsen er der fundet tilsvarende kors af sølv og bronze. De viser, at kristendommen havde slået igennem hos dele af befolkningen. (Foto: John Lee/Nationalmuseet)

menter omtalt i de tidlige skriftlige kilder. Kildernes udsagn er uens, og det kan være vanskeligt at afdække de oprindelige begrebslag i teksterne. Det arkæologiske materiale er i dag så omfattende, at det må siges at have overhalet de skriftlige kilders meget brogede oplysninger. Det er måske derfor på tide, at vi går bort fra at anvende de historiske kil-

ders begreber som hov og hørg. Dels beskriver de som nævnt kun et udsnit af de religiøse aspekter og institutioner i den sene jernalders og vikingetidens samfund, dels vil en fortsat brug have en tendens til at fastlåse og begrænse os i vore tolkninger af de arkæologiske fundbilleder. Alene en plads som Tissø illustrerer, hvor komplekst et system af rituelle pladser der var tilknyttet vikingetidens store eliteresidenser. Den oldnordiske eddadigtning og sagaerne viser kun helt tilfældige glimt af dette billede. Disse "glimt" har dog været helt centrale for at bringe os på sporet af de arkæologiske udtryk, som repræsenterer den førkristne kult, og de vil stadig udgøre et vigtigt komparativt referencemateriale til vurdering af de arkæologiske data.

Det arkæologiske billede viser os, at den rumlige organisering af den førkristne religion og dens skikke, *forn siðr*, må have ligget dybt i befolkningens mentalitet og verdensopfattelse med tanke på den tidsmæssige kontinuitet, som mange af disse pladser fremviser. I forbindelse med introduktionen af kristendommen har det derfor været nødvendigt at demonstrere en kultkontinuitet på de helt centrale pladser med henblik på at opnå befolkningens accept. Den kultkontinuitet, som Olsen eftersøgte i 1966, kan arkæologien nu endelig begynde at kunne påvise. I denne forskning indtager Tissø pladsen som et af de helt centrale emner i Skandinavien.

Fra "hedenskab" til kristendom

Men hvad skete der egentlig med residensen ved Tissø i tiden omkring år 1000? Vor gård på Fugledegård viser, at der ses visse mønstre vedr. organisationen af kulten og dens fysiske udtryk i form af bygninger, anlæg og aktiviteter. Tilsvarende elementer optræder således på flere andre storgårde i Skandinavien, og de kan sammenfattes i denne model for udøvelsen af vikingetidens hedenske religion:

- Vigtige ritualer i den førkristne kult blev organiseret og varetaget af stormændene, som forestod afholdelsen af ritualer og offerhandlinger ved residenserne.
- Ritualerne var ikke begrænset til én bygning eller plads, men kunne foregå flere steder i landskabet. Måske alt efter handlingernes karakter og tidspunktet.

Dette skal ikke ses som udtryk for den opfattelse, at den førkristne kult var begrænset til eliten, og at den ikke fandtes blandt den øvrige befolkning. De arkæologiske fund viser imidlertid, at det primært er elitens bebyggelser, som rummer identificerbare kultindikatorer i form af bygninger, offeranlæg og rituelle genstande. De almindelige landbebyggelser indeholder tilsyneladende ikke tilsvarende fund, hvilket kan skyldes, at ritualerne måske havde en anden karakter på de almindelige gårde. Den førkristne kult havde en mere "privat" karakter på de jævne gårde og gav derfor ikke markante arkæologiske spor. Storgårdene fungerede derimod som regionale eller overregionale kultcentre, og

deltagerantallet og handlingerne havde måske et så stort omfang, at de her efterlod erkendelige arkæologiske spor. De mange kultpladser ved Tissø viser os, at den førkristne religion efter al sandsynlighed indtog en vigtig plads i befolkningens bevidsthed.

Det centrale spørgsmål er, hvordan overgangen forløb fra den førkristne religion til kristendommen. Pladsen ved Tissø danner her bro mellem de to trosretninger. De mange hedenske amuletter og flere kristne hængekors fra tiden omkring år 1000 illustrerer på fin vis dette (fig. 13). Det er måske netop denne overgang, som vi kan iagttage i form af en markant ændring i bebyggelsesstrukturen i de to sidste faser i halområdet. I den sidste formodede "hedenske" fase 3 af vort indhegnede særområde ses en lille, speciel stavbygning på planen, som vi må tolke som en kultbygning (jf. fig. 6.C). Vi er her i det 10. årh. uden dog at kunne datere det med større sikkerhed. Bemærk også de to stolper inde i bygningen, som ikke er en del af den tagbærende konstruktion, men som måske har båret gudfigurer, hvis man tør slippe fantasien løs (fig. 14).

I gårdens afsluttende fase 4 bliver det indhegnede særområde imidlertid sløjfet, og en bygning opføres oven på de ældre hegnsforløb (jf. fig. 6.D). Noget nyt er tydeligvis sket, og den sidste fase 4 slutter først et stykke inde i det 11. årh. Den lille, men meget veldimensionerede bygning måler blot 15 meter i længden. Kunne denne bygning ikke repræsentere et tidligt kristent privatkapel i det, som McGuire betegner som perioden med aristokratisk kristendom og privatkapper (McGuire 2008)? Bygningens orientering og arkitektur ligner imidlertid ikke en

traditionel kirke – men vil den nu også gøre det i en tidlige overgangsperiode til kristendommen?

I dag peger meget på, at det var stormandsfamilierne, som var blandt de første til at overtage den nye religion. De havde tidligere forestået den hedenske kult, og nu skulle de forestå et skifte til en helt ny religion. Det 10. og tidlige 11. årh. var en overgangstid, hvor den aristokratiske førkristne kult bevægede sig over i den aristokratisk styrede kristendom, og hvor de førkristne kultbygninger i første omgang måske blot afløstes af private kapper med arkitektoniske rødder i vikingetidens traditionelle bygningskultur som foreslået på baggrund af vort billede fra den sidste fase 4 i storgården på Fugledegård. Netop denne demonstration af kultkontinuitet var måske nødvendig, for at stormændene dels kunne bevare kontrollen med religionen, dels legitimere den kristne tros position over for befolkningen. Arkæologien kan i dag vise, at den førkristne trosverden var godt funderet i befolkningen, og introduktionen af den nye tro har været en kompliceret proces, som stillede store pædagogiske krav til magthaverne.

Selvom der naturligvis fandtes undtagelser, så var den almindelige befolkning længere om at optage den kristne tro end de ledende familier. Desuden var den klassiske kirkearkitektur i form af de karakteristiske stavkirker slet ikke dukket op i Danmark i det sene 10. og tidlige 11. årh. De hidtidige dateringer af stavkirker peger på en datering af denne bygningstype til efter 1050. Selv dateringen af kirkerne i Jelling, som hidtil har været sat til ca. år 965, vakler i disse år på grund af nye udgrav-

ninger og forskning omkring monumenterne. Den første kirke i Jelling skal efter al sandsynlighed også flyttes op i det 11. årh.

I dag har vi fået et billede af residensen ved Tissø, hvor arkæologien kan vise, hvordan selve overgangen fra hedenskab til kristendom måske kommer til udtryk i en ændring i gårdens bygninger og i tilsynecomsten af de nye religiøse symboler i form af kristendommens kors. Storgården eksisterer ikke længe nok til, at vi også ser den første stavkirke blive opført. Gården nedlægges sandsynligvis kort før 1050, og dens efterfølger kan vi kun gætte på hvor ligger – måske Sæbygård eller Ubby eller ...?

Fig. 14. Rekonstruktion af kongsgården på Fugledegård omkring år 900 (fase 3). Ved den store hal ligger det indhegnede område med en stavbygget kultbygning. (Grafik: Arkikon for Formidlingscenter Fugledegård)

Tak!

De arkæologiske udgravninger og forskningsarbejdet omkring bearbejdningen af det store fundmateriale fra storgårdene ved Tissø har gennem årene modtaget støtte fra en række private fonde og offentlige institutioner. Uden deres velvillige hjælp havde vi ikke fået kendskab til denne enestående plads. Der skal derfor rettes en varm tak til Aage og Johanne Louis-Hansens Fond, Augustinus Fonden, Lodbergs Legat, Kulturarvsstyrelsen, Det Arkæologiske Råd, Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation, daværende Hvidebæk Kommune, Kalundborg Museum, Nationalmuseet, familien Dedenroth-Lindenskøvs donation til Kalundborg Museums Fond, grosserer P.L. Jørgensens Mindefond og Danisco.

De spændende førkristne kultaspekter, som Tissø-komplekset er udtryk for, vil blive genstand for nærmere analyser i et bredere 5-årigt forskningsprojekt støttet af A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal.

Endvidere skal der rettes en stor tak til de lods ejere, som gav os adgang til deres marker, samt til dem, som har deltaget i udgravningerne. En særlig tak til Per Poulsen fra Nationalmuseet, Jens Nielsen fra Kalundborg Museum, samt metaldetektorfolkene René Larsen, Ib Larsen og Flemming Nielsen fra Reersø for deres medvirken gennem hele udgravningsprojektet.

Litteratur

Bican, Josefine Franck 2010: Bulbrogård, der erste Befund von Herrschaftsarchitektur in Tissø. Und ein neuer Zugang zu Herrschaftsplätzen. I: *Gedächtnis-Kolloquium Werner Haarnagel [1907-1984]. Herrenhöfe und die Hierarchie der Macht im Raum südlich und östlich der Nordsee von der vorrömischen Eisenzeit bis zum frühen Mittelalter und zur Wikingerzeit*. 11.-13. Oktober 2007, Burg Bederkesa in Bad Bederkesa. Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung (Hrsg.). Siedlungs- und Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet, 33, s. 147-154. Rahden.

Bican, Josefine Franck 2013: Haller og bygningsritualer – den åbne rituelle plads ved Fugledøgård. I: H. Lyngstrøm & L.G. Thomsen (red.), *Vikingetid i Danmark*, s. 127-130.

Christensen, Tom 1991: *Lejre – syn og sagn*. Roskilde Museums Forlag, Roskilde.

Christensen, Tom 1997: Hallen i Lejre. I: ...*Gick Grendel att söka det höga huset... Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder*, J. Callmer & E. Rosengren, Halmstad (red.), s. 47-54.

Christensen, Tom 2008: Ældste Lejre? I: *Skalk*, 2008: 6, s. 18-24. Højbjerg.

Gotfredsen, Anne B. 2005: Jagt og husdyrbrug i sen jernalder og vikingetid på stormandssædet ved Tissø. I: *Årets gang*, 2005, s. 28-34. Kalundborg Museum, Pedersen, L. (red.). Kalundborg.

Jørgensen, Lars 1998: En storgård fra vikingetid ved Tissø, Sjælland – en foreløbig præsentation. I: Lars Larsson & Birgitta Hårdh (red.), *Centrala Platser – Centrala Frågor*, Acta Archaeologica Lundensia Ser. In 8°, nr. 28, s. 233-248. Lund.

- Jørgensen, Lars 1999: Der Herrenhof am Tissø. In: *Archäologie in Deutschland* 1999: 2, s. 62-63.
- Jørgensen, Lars 2000: Storgården ved Tissø. Tolkning af aktivitetsområder og anlæg på grundlag af detektorfundene fra pløjelaget. I: *Skrifter fra Odense Bys Museer*, nr. 5, s. 61-67. Odense.
- Jørgensen, Lars 2002: Kongsgård – kultsted – marked. Overvejelser omkring Tissøkompleksets struktur og funktion. I: K. Jennbert, A. Andrén & C. Raudvere (red.), *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*. Vägar till Midgård 2, s. 215-247. Nordic Academic Press/Lund.
- Jørgensen, Lars 2003: Her mødtes jernalderens og vikingetidens aristokrater. I: *Nyt fra Nationalmuseet*, 101, s. 4-8. København.
- Jørgensen, Lars 2005: Tissø. I: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Band 30, s. 619-24. Berlin.
- Jørgensen, Lars 2005: Hov og hørg ved Tissø. I: T. Capelle & C. Fischer (red.), *Ragnarok. Odins verden*, s. 131-142. Silkeborg.
- Jørgensen, Lars 2006: På sporet af førkristne offerritualer. I: *En hilsen til Olfert Voss*, T. Smekalova & J.S. Jensen (red.), s. 40-43. Skt. Petersborg.
- Jørgensen, Lars 2006: Tracking down the aristocracy. Distribution patterns and coin use at the Viking manor and market at Lake Tissø, Denmark. I: H.W. Horsnæs & J.C. Moesgaard (red.), *6th Nordic Numismatic Symposium. Single Finds: the Nordic Perspective*. Nordic Numismatic Journal, 2000-2002, s. 190-207. Copenhagen.
- Jørgensen, Lars 2008: Manor, cult and market at Lake Tissø. I: Stefan Brink & Niel Price (red.), *The Viking World*, s. 77-82. Routledge/Oxon.
- Jørgensen, Lars 2009: Pre-Christian cult at aristocratic residences and settlement complexes in southern Scandinavia in the 3rd-10th centuries AD. I: *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa*. Hrsg.: Uta von Freeden, Herwig Friesinger & Egon Wamers. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 12, s. 329-354. Frankfurt.
- Jørgensen, Lars 2010: Førkristen kult og kultanlæg. I: *Fund & Fortid*, 3, 2010, s. 4-19.
- Jørgensen, Lars 2010: Gudme and Tissø. Two magnate's complexes in Denmark from the 3rd to 11th Cent. AD. I: Babette Ludowici, Hauke Jöns, Sunhild Kleingärtner, Jonathan Scheschkewitz & Matthias Hardt, *Trade and Communication Networks of the First Millennium AD in the northern part of Central Europe: Central Places, Beach Markets, Landing Places and Trading Centres*. Neue Studien zur Sachsenforschung, Band 1, s. 273-286. Hannover.
- Jørgensen, Lars 2013: Ritual Sites at Lake Tissø. I: G. Williams, P. Pentz & M. Wemhoff (red.), *Viking*, s. 198-199. British Museum Press/London.
- Jørgensen, Lars, Bican, Josefine F., Thomsen, Lone G. & Jensen, Xenia P. 2004: Stormænd, købmænd og håndværkere ved Tissø i det 6.-11. årh. I: *Tissø og Åmoserne – kulturhistorie og natur*. Pedersen, L. (red.). Fra Holbæk Amt, 2003, s. 50-65. Holbæk.
- Jørgensen, Lars & Pedersen, Lisbeth 1996: Vikinger ved Tissø. Gamle og nye fund fra et handels- og håndværkscenter. I: *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1996, s. 22-36. København.
- Jørgensen, Lars & Pedersen, Lisbeth 1999: Vikingerne ved søen. I: *Skalk*, 1999: 1, s. 5-11. Højbjerg.

Lindqvist, Sune 1929: *Gamla Uppsala fornminnen*. (Svenska fornminnesplatser, 13). KVHAA. Stockholm.

McGuire, Brian Patrick 2008: *Da Himlen kom nærmere ...* Gyldendal, København.

Nordahl, Else 1996: ... *templum quod Udsola dicitur ... i arkeologisk belysning*. AUN, 22. Uppsala.

Olsen, Olaf 1966: *Hørg, Hov og Kirke. Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier*. København.

Pedersen, Lisbeth 2001: "Som perler på en snor". Kulturmiljøer fra Store Åmose til Storebælt. I: *Fra Holbæk Amt*. Blumensaadt, P. (red.). Historisk samfund for Holbæk Amt. De Kulturhistoriske museer i Holbæk Amt. Holbæk.

Pedersen, Lisbeth, Fischer, Anders, Olsen, Jesper & Bennike, Pia 2006: *Vikinger på foryngelseskur*. I: *Årets gang 2001*. Kalundborg Museum, Pedersen, L. (red.). Kalundborg.

Pedersen, Lisbeth & Staal, Benny 2006: *Tor og Loke fra Tystrup – en ny brik til den nordiske mytologi?* I: *Årets gang, 2007*, s. 1-5. Kalundborg Museum. Pedersen, L. (red.). Kalundborg.

Schülke, Almut 2007: *Kommunikationslandschaft – Wasserwege versus Landwege im Umfeld des wikingerzeitlichen Zentralplatzes Tissøs, Westsee-land*. I: Biermann, F. & Kersting, T. (red.), *Siedlung, Kommunikation und Wirtschaft im westslawischen Raum. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte des 5. Deutschen Archäologenkongresses in Frankfurt an der Oder, 4.-7. April 2005*, s. 37-55. Weissbach: Beier & Beran.

Söderberg, Bengt 2003: *Järnålderens Järrestad. Bebyggelse, kronologi, tolkningsperspektiv*. I: *Järrestad. Huvudgård i centralbygd*, Bengt Söderberg

(red.). Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter, nr. 51, s. 109-174. Lund.

Söderberg, Bengt 2005: *Aristokratisk rum och gränsöverskridande. Järrestad och sydöstra Skåne mellan region och rike 600-1100*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter, nr. 62. Lund.

Thomsen, Lone Gebauer 2009: *Pit Houses on Zealand in the Late Iron Age and the Viking period – a survey based on the material from the excavation at Tissø*. I: *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa*. Hrsg.: Uta von Freedten, Herwig Friesinger & Egon Wamers. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 12, s. 501-510. Frankfurt.

Thomsen, Lone Gebauer 2010: *Grubehusene som væverum. Overvejelser om funktionsbestemmelse af grubehuse*. I: H. Lyngstrøm m.fl. (red.), *Værkstedet. Smedens rum*. Arkæologiske Skrifter, 9, s. 107-122. København.